CONSULTA INDÍGENA

QUINTANA ROO 2023

Bajche' mi imejlel jiñ ñaxañ u'biñtyel, weñbä su'bul, weñbä chajpäbil yik'oty tyojbä aläl cha'añ jiñi laklumaltyak, melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali cha'añ yomo'bä yotsañob yik'oty its'ijbuñob ibä tyi e'tyel cha'añ säklayaj e'tyäji'bäl tyi estado tyi Quintana Roo

TRADUCCIÓN DEL PROTOCOLO DE LA CONSULTA INDÍGENA A LENGUA CH´OL.

IEQROO INSTITUTO ELECTORAL DE QUINTANA ROO
INPI INSTITUTO NACIONAL DE LOS PUEBLOS INDÍGENAS
INMAYA INSTITUTO PARA EL DESARROLLO DEL PUEBLO MAYA Y LAS COMUNIDADES INDÍGENAS DEL ESTADO DE QUINTANA ROO
COMISIÓN DE LOS DERECHOS HUMANOS DEL ESTADO DE QUINTANA ROO

Ibäl

1.- Ty'añtyak muk'bä ik'äjñel ila tyi juñ 3
3.- Ipästyäl 10
4.- Chukoch imejlel ili troñel 14
5.- Cha'añ lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak 20
6.- Lerechu cha'añ ñaxañ u’biñtyel, weñbä su’bul, weñbä chajpäbil yik’oty tyojbä aläl. 21
7.- Ik'äjñi'bal jiñi ñaxañ u’biñtyel yik'oty weñbä su’bol 23
8. Jiñi melbaltyak cha'añ mi imejlel majlel jiñi u'biyaj tyi ityojlel lakpi'älob. 25
8.1. Kixtyañujob muk’bä ik’ajtyibeñtyelob 25
8.2 Bajche' tyi chajpäñtyi troñel 29
9. Bajche' mi kajel imejlel majlel jiñi u'biñtyel tyi ityojlel lakpi'älob 31
9.1. Chuki yom jiñi u’biñtyel. 31
9.2. Chukijach mi kajel ik’ajtyiñob ya’ tyi u’biñtyel 32
9.3. Jaychajp mi ikajel jiñi u'biñtyel 32
9.3.1. Melbaltyak yik'oty ñaxañ xuk'chokoñtyel ty'añtyak 32
9.3.2. Päyol cha’añ mi imejlel jiñi ñaxañ u’biñtyel 32
9.3.3. Ñaxañ su’bol 34
9.3.4. Ik’ajtyiñtyel bajche’ yälä lakpi’älob 35
9.3.5. Iyorolel u’biñtyel ty’añ 35
9.3.6. Ichajplel itsäkleñtyel majlel jiñi xuk'chokobilbälixbä ty'añ yik'oty ik'elol majlel. 36
12. Its'äktyijib 37
12.2. Its'äktyijib 2 37

CONSULTA INDÍGENA QUINTANA ROO 2023

1.- Ty'añtyak muk'bä ik'äjñel ila tyi juñ

Tyi ipejtyelel tsätsbä ty'añtyak: Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos.

Ley cha'añ INPI: Ley del Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas.

Ley cha'añ u'biñtyel: Ley de Consulta a los Pueblos y comunidades indígenas y afromexicanas del Estado de Quintana Roo.

Melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali: Jiñäch melbaltyak jak'älbätyak icha'añ jiñ Consejo General del Instituto Electoral de Quintana Roo tyi ityojlel jiñi Acuerdo IEQROO/CG/A-047/2020.

E'tyäji'bältyak yik'oty X-e'tyelob:

Instituto. El Instituto Electoral de Quintana Roo.

INEGI. Instituto Nacional de Estadística y Geografía.

INMAYA. Instituto para el Desarrollo del Pueblo Maya y las Comunidades Indígenas del Estado de Quintana Roo.

INPI. Instituto Nacional de los Pueblos Indígenas.

UIMQROO. Universidad Intercultural Maya de Quintana Roo.

Consejo General. El Consejo General del Instituto.

Comisión. La Comisión de Partidos Políticos del Instituto.

Dirección. La Dirección de Partidos Políticos del Instituto.

Chuki yom yältyak:

X-e'tyelob lakpi'älo'bä o x-e'tyelob cha'añ lumaltyak: jiño'äch lumaltyak yik'oty ilumal lakpi'älob käñälo'bä, päk'älo'bä icha'añob tyi malil ilumal tyi ityojlel ye'tyäji'ob, iliyi lajal o mach lajal yik'oty jiñi x-e'tyelob tyi municipio, yañtyako'bä x-e'tyelob o cha'añbä lumtyak.

X-e'tyelob yik'oty e'tyäjibtyak añbä tyi ityojlelob: jiño'äch añbä ip'ätyälel tyi ipejtyelel kixtyañujob muk'bä kajel yäk'ob tsätsbä ty'añ mejbä ityajtyälob tyi weñ o machbä weñ jiñ lumaltyak.

Lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak: jiño'äch ya'bä ch'oyolob tyi junp'ej lumal yujilo'bä yokety'añ yik'oty junmojtyob, bajche' mi ityempañob ibä, bajche' mi ityajob tyak'iñ yik'oty imelbalob, chumulob tyi junp'ej lumal yik'oty añob ibajñel yaj-e'tyelob chä'äch bajche' alä icha'añob tyi imalil ilumalob.

U'biñtyel tyi ityojlel lakpi'älob: jiñäch junp'ej lerechu ñoj añbä ik'äñi'bal cha'añ junp'ej lumaltyak yik'oty ilumaltyak lakpi'älob yik'oty mi yäk'ob ity'añ cha'añ ili melbaltyak yik'oty sätsbä ty'añtyak,

muk’bä ityä’lañob o mejbä ityä’lañob, yik’oty yom mi iñaxañ u’biñtyel, weñbä su’bul, weñbä chajpäbil yik’oty tyojbä aläl cha’añ jiñi laklumaltyak. Lajal lajal añob tyi ityojlel pejtyelel x-e’tyelob.

Ity’añ x-e’tyelob: jiñäch imelbalob jiñi mejbä yäk’ob ity’añ tyi ñuk, bajche’ jiñi añbä ip’ätyälel tyi ipejtyelel kixtyañujob muk’bä imel, ikäñ, ityoj-isañ o muk’bä iläm junp’ej wokolel *jurídica*.

Bajche' tyi chajpäñtyi troñel: Bajche' tyi chajpäñtyi troñel cha’añ ili ñaxañ u’biñtyel, weñbä su’bul, weñbä chajpäbil yik’oty tyojbä aläl cha’añ jiñi laklumaltyak cha’añ melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali cha’añ yomo’bä yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä tyi e’tyel tyi *estado* tyi *Quitana Roo*.

Bajche’ mi imejlel: Juñ baki mi yäl bajche’ mi ikajel imejlel jiñi ñaxañ u’biñtyel, weñbä su’bul, weñbä chajpäbil yik’oty tyojbä aläl cha’añ jiñi laklumaltyak cha’añ melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali cha’añ yomo’bä yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä tyi e’tyel tyi *estado* tyi *Quitana Roo*.

Ilumal lakpi’älob: jiño’äch jiñi kixtyañujob wä’ixbä wä chumulob tyi ijoytyälel laklumal che’ñak maxtyo julob jiñi xkaxlañob yik’oty año’äch ibajñel melbaltyak, bajche’ mi ityajob tyak’iñ, imelbalob yik’oty ye’tyelob, yiki’oty yañtyakbä. Iña’tyibal bajche’ mi ikäñ ibä jiñäch añbä ik’äjñi’bal cha’añ mi iña’tyäñtyel majchki mi kajel imelbeñtyel bajche’ mi yäl ili juñ.

Kixtyañujob muk’bä ik’ajtyibeñtyelob: jiño’äch lumaltyak yik’oty ilumal lakpi’älob, mejbä ñumel ityä’lañob jiñi tsätsbä ty’añ icha’añobä jiñi pejtyelel x-e’tyelob.

Lerechu cha’añ bajche’ mi ibajñel chajpañob ibä yik’oty ibajñel cha’leyajob laklumaltyak: ilerechu cha’añob jiñi lakpi’älob tyi laklumaltyak cha’añ mi ibajñel älob bajche’ yomob ityempañob ibä yik’oty mi isäklañob cha’añ mi ilotyob ibä cha’añ bajche’ mi ityajob tyak’iñ, ityempajbäjob yik’oty imelbalob.

2.- Ipästyäl

Jiñ ñaxañ u’biñtyel, weñbä su’bul, weñbä chajpäbil yik’oty tyojbä aläl cha’añ jiñi laklumaltyak jiñäch junp’ej lerechu cha’añ pejtyelelob jiñi lakpi’älob tyi laklumal alä ya’ tyi lerechu tyi pejtyelel mulawil yik’oty tyi pejtyelel *México*. Lajal xik’ilob, machbä käybil yik’oty machbä ñusäbil tyi yañbä kixtyaño chä’äch mi yälob x-e’tyelob ila tyi México, chä’äch albil ya’ tyi ichajplel 1 yik’oty 2 tyi junmojty B, ixujty’il IX, ya’ tyi ipejtyelel tsätsbä ty’añtyak. Ya’ tyi *estado* tyi *Quintana Roo*, jiñi *Ley de Consulta* mi ik’el jiñi lerechu cha’añ jiñi u’biñtyel tyi ityojlel lakpi’älob.

Che’ bajche’ ta’ix ajli, jiñi *instituto* yom ik’el jaytyikil kixtyañujob ya’ k’otyemob ya’ tyi *estado* tyi *Quintana Roo*, lok’embä tyi *Censo de Población y Vivienda de 2020*[1], Quintana Roo añ **1, 857, 985** kixtyañujob, tyi ipejtyelelob iliyi, jiñi kixtyañujob ta’bä itsiki INEGI cha’añ mi yälob ibä che’ tyälemob o ch’oyolob tyi junp’ej saj lumal jiñob tresbä ija’bilelob yik’oty ñumeño’ixbä ija’bilel bajche’ iliyi, tyi ipejtyelelob iliyob jiñäch 1,765, 783 kixtyañujob

[1] En adelante, Censo 2020.

Che’ bajche’ iliyi, jiñ *INPI* tyi imele junp’ej “tsikbal jaytyikil kixtyañujob tyälemo’bä o ch’oyolo’bä tyi junp’ej saj lumal chä’äch bajche’ tyi lok’i ya’ tyi tsikoñel ta’bä ujtyi tyi 2020”, ilayi tyi lok’i ya’ tyi *estado* tyi *Quintana Roo* añob 586,723 kixtyañujob tyälemo’bä o ch’oyolo’bä tyi junp’ej saj lumal; che’ mi yäjlel jayp’ej *porciento* jiñäch 33.23%. Che’ jiñi, tyi junmojk 100 kixtyañu, 33 tyälemob o ch’oyolob tyi junp’ej saj lumal chumulo’bä tyi municipiotyak yik’oty baki añtyak ili e’tyäji’bäl cha’añ *elecciones* ila tyi *estado*.

Che’ bajche’ iliyi, kixtyañujob tyi *municipio* tyi *Felipe Carrillo Puerto*, *José María Morelos yik’oty Lázaro Cárdenas* ka’bälob yujilo’bä yoke ty’añtyak mach che’ bajche’ tyi yambä *municipios*, iliyi mi iletsel tyi 80% yik’oty 92%, bajche’ tyi *municipio* tyi *Bacalar, Tulum, Cozumel, Othón P. Blanco, solidaridad*, jiñi kixtyañujob tsi’tya’ ñumeñob tyi 30%; ya’ tyi *municipios* bajche’tyak *Benito Juárez, Isla Mujeres* yik’oty *Puerto Morelos* ñoj ma’añob ajchumtyälob yujilo’bä yokety’añtyak bajche’ iliyi, chä’äch bajche’ mi ipästyäl iliyi.

Ipästyäl 1: kixtyañujob yujilo’bä yokety’añtyak tyi Quintana Roo lok’embä tyi Censo 2020.

Municipio	Iyoñelel kixtyaño yujilo’bä yokety’añtyak
José María Morelos	92.1%
Felipe Carrillo Puerto	84.91%
Lázaro Cárdenas	84.85%
Bacalar	54.96%
Tulum	43.45%
Cozumel	34%
Othón P. Blanco	33.12%
Solidaridad	30.37%
Puerto Morelos	27.18%
Benito Juárez	24.38%
Isla Mujeres	20.91%

yik’oty lakpi’älob chumulo’bä yujilo’bä yokety’añtyak chä’äch bajche’ tyi imele jiñi INPI. Ixujty’iljach bajche’ päsäl ya’ tyi censo).

Chä’äch bajche’ iliyi mi ipästyäl che’ Quitana Roo jiñäch junp’ej lumal weñ añbä melbaltyak tyälembä tyi maya, yä’äch baki k’älä wa’li añtyo baki ch’ujbi k’elol baki tyi chumleyob, imelbalob yik’oty xchumtyälob tyälemo’bä tyi maya, yik’oty yañtyako’bä, chä’äch bajche’ tyälem tyi lumaltyak, tyälemo’bä tyi yañtyakbä lumaltyak ch’oyolo’bä tyi yambä *estados* ila tyi *México*, jiñche’ tyi ijoytyälel lumal añob yañtyako’bä kixtyañujob, kixtyañujob yäñältyakbä ikäñbal yik’oty yujilo’bä yañtyakbä ty’añ.

Che' bajche' iliyi, chä'äch bajche' mi yäl tyi *Atlas de los Pueblos Indígenas de México*[2] tyi 2015, jiñi lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak ñoj año'bä ila tyi *estado* jiño'äch:

Ipästyäl 3: kixtyañujob yujilo'bä yokety'añtyak chumulo'ixbä tyi Quintana Roo

Ty'añ yujilo'bä	Jaytyikilob yujilo'bä ili ty'añ
Maya	428,038
Tseltal	10,238
Tsotsil	8,687
Ch'ol	8,678
Lumalob mayajo'bä: Akateko, Chuj, Ixil, Jakalteko, Kaqchikel, K'iche, Mam, Q'anjob'al yik'oty Q'eqchi'	7,174

Baki tyälem ili ty'añ: *INPI. Atlas de los Pueblos Indígenas de México 2015.*

Chä'äch bajche' mi yäjlel, cha'añ ili ñaxañ u'biñtyel, weñbä su'bul, weñbä chajpäbil yik'oty tyojbä aläl cha'añ jiñi laklumaltyak muk'bä yäk' tyi käñol ili juñ, yujilo'bä ili ty'añtyak ta'ixbä ajli jiño'äch kixtyañujob muk'bä kajel ik'ajtyibeñtyelob

Chä'äch bajche' iliyi, añäch tyi ka'bäl ili ty'añtyak, chä'äch bajche' mi yäl jiñi Censo 2020, tyi ipejtyelel ili yujilo'bä yokety'añtyak tresbä ija'bilelob yik'oty ñuko'ixbä, añäch 203, 317 kixtyañujob, chä'äch bajche' iliyi jiñi 27.30% yujilo'bä yokety'añtyak chumulob ya' tyi lumaltyak añbä 100 000 ajchumtyälob o ñumeñbä bajche' iliyi, jiñi 55.01% tyi lumaltyak ju'beñbä tyi 2 500 kixtyañujob. Jiñob ajchumtyälon yujilo'bä yokety'añtyak che' añob bajche' iliyi:

Ipästyäl 4. kixtyañujob yujilo'bä yokety'añtyak tyi *Quintana Roo* lok'embä tyi *Censo* 2020.

Municipio	Iyoñelel kixtyaño yujilo'bä yokety'añtyak
Felipe Carrillo Puerto	59.48%
José María Morelos	49.80%
Lázaro Cárdenas	37.47%
Tulum	25.42%
Bacalar	22.08%
Puerto Morelos	9.66%
Solidaridad	8.61%

[2] Disponible en http://atlas.cdi.gob.mx/?page_id=7234.

Isla Mujeres	7.67%
Cozumel	7.66%
Benito Juárez	6.95%
Othón P. Blanco	5.51%

Baki tyälem ili ty'añ: *INEGI. Censo de población y viviendo 2020.*

Ili ty'añtyak muk'bä ik'äjñel ila tyi *estado*, tyi ipejtyelel ili tresbä ija'bilelob yik'oty yañtyako'bä yujilo'bä yokety'añtyak, jiñi ty'añ maya jiñäch ñoj muk'bä ik'äñob jiñ che' jiñäch muk'ixbä iwä k'äjñel ila tyi *estado* añäch 85.8% iliyob, yik'oty ts'itya'jach jiñi Tseltal, Tsotsil, Ch'ol, Náhuatl, Zoque, Mam, Zapoteco, Q'anjob'al yik'oty el Totonaco.

Ipästyäl 5. Ty'añtyak añbä tyi *Quintana Roo* bajche' mi ipäs tyi *Censo 2020.*

Lengua indígena **Ty'añtyak**	**Iyoñelel jiñi tresbä ija'bilelob yik'oty yañtyako'bä yujilo'bä ili ty'añ**
Maya	85.8%
Tseltal	3.6%
Tsotsil	2.10%
Ch'ol	2.83%
Náhuatl	0.88%
Zoque	0.80%
Zapoteco	0.56%
Totonaco	0.26%
Mixe	0.26%
Mixtecas	0.14%
Ya'tyakbä ty'añ	3.00%

Baki tyälem ili ty'añ: INEGI. Censo de población y viviendo 2020.

3.- Chukoch imejlel ili troñel

Cha'añ ili *Instituto*, ñoj añäch ik'äjñi'bal ili *respeto* cha'añ ilerechujob jiñi lakpi'älo'bä yujilo'bä yokety'añtyak, jiñ cha'añ ñoj añ ik'äjñi'bal cha'añ ili imelbaltyak mi ik'el majlel bajche' mi ikäñätyañ majlel ili lakpi'älob, cha'añ mi yäl yik'oty yäjk'elob majlel tyi ty'añ cha'añtyak ili bajche' mi isäklâñtyel lakyaj-e'tyelob tyi *estado*, chä'äch bajche' mi yäl jiñi tsätsbä ty'añ ak'ebilo'bä ili ajchumtyälob.

Che’ bajche’ iliyi, jiñ *Sala Regional Xalapa del Tribunal Electoral del Poder Judicial de la Federación* icha’añbä jiñi *Tercera Circunscripción Plurinominal Electoral Federal*, tyi ityojlel *Sentencia SX-JRC-13/2019* yik’oty yambätyak, tyi iña’tyä che’ yom imel majlel jiñi melbaltyak cha’añ lajal lajal mi yäk’ob ity’añ lakpi’älob cha’añ jiñi *política* cha’añ bajche’ mi mejlel yochelob tyi e’tyel lakpi’älbä tyi laklumal mi yochel tyi e’tyel tyi *estado* tyi *Quintana Roo,* jiñ cha’añ tyi ak’eñtyi tyi ityojlel ili *instituto* cha’añ mi imel majlel troñeltyak weñbä yik’oty mi imel majlel jiñi melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali yom cha’añ jiñi yomo’bä yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä cha’añ ñop e’tyel cha’añ ili säklaj e’tyel, cha’añ mi isäklañ majlel bajche’ mi ityoj-isañob, bajche’ ma’añ mi ityajoño’la tyi ty’añ wajali cha’añ ili säkla e’tyeltyak ila tyi *estado*.

Bajche’ iliyi, che’ maxtyo tyemchem jiñi troñel cha’añ melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali, jiñi *Consejo General del Instituto*, tyi ityojlel jiñi komol ty’añ IEQROO/CG/A-028-2020, tyi yäle yom mi imejlel jiñi ñaxañ u’biñtyel, weñbä su’bul, weñbä chajpäbil yik’oty tyojbä aläl cha’añ jiñi laklumaltyak, cha’añ mi yu’biñtyelob, mi yälob yik’oty mi isu’bo’ ity’añ jiñi kixtyañujob muk’bä kajel ik’ajtyibeñtyelob, cha’añ jiñi tsätsbä ty’añtyak, bajche’ mi imejlel yik’oty ibältyak jiñi melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali ta’bä imele jiñi *instituto* mej yäk’ cha’añ iweñlel ili lakpi’älob cha’añ mi yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä tyi e’tyel cha’añ *ayuntamiento* yik’oty *Congreso Local*, chä’ach bajche’ je’el yik’otyo’bä jiñi muk’bä ikalob tyi u’biyaj.

Chä’ach bajche’ iliyi, ili kolem e’tyëji’bäl tyi ich’ujbi, che’ñak jiñi, jiñi ty’añ ta’bä tyäli tyi ijoytyälel laklumal yik’oty tyi pejtyelel mulawil cha’añ bajche’ mi ikäñätyañob ik’ok’lel jiñche’ ili laklumalob ts’itya’ p’ump’umob bajche’ añob che’ñak tyi juli jiñi SARS-COV2 (COVID 19). Che’ñak jiñi tyi ik’eleyob majlel bajche’ yom k’elol majlel ili wokolel, che’ñak jiñi ma’añ tyi ujtyi u’biyaj cha’añ säklaj e’tyel tyi 2020-2021 cha’añ ikaj ili k’am-ejel, che’ñak tyi ujtyi iliyi, tyi tyejchi jiñi säklayaj e’tyel tyi 2020-2021, che’ bajche’ iliyi, ili x-e’tyelob tyi yälä cha’añ ili u’biya mi imejlel tyi yambä ja’bil che’ ta’ix ujtyi ili säklaj e’tyel tyi 2020-2022.

Che’ je’el, jiñi *Acuerdo* ta’ixbä ajli tyi chañ, jiñi *Consejo General* tyi yälä cha’añ jiñi k’am-ejel tyi pejtyelel mulawil yik’oty mach ch’ujbi imejlel jiñi u’biñtyel, mach jiñ cha’añ ili Instituto tyi yäktyä imel jiñi melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali cha’añbä lakpi’älob che’ maxtyo tyejchem jiñi säklayaj e’tyel cha’añ jiñi 2020-2021.

Chä’ach bajche’ iliyi, tyi 30 tyi *noviembre* tyi 2020, jiñi *Instituto*, tyi its’äktyisäj ili ty’añ ta’ixbä ajli, tyi yäk’ä jiñi xuk’chokobilbä ty’añ *IEQROO/CG/A-047*-2020, wä’äch ilayi baki tyi yäk’ä jiñ melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali yomo’bä yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä tyi e’tyel cha’añ mej yochelob tyi e’tyel lakpi’älo’bä cha’añ jiñ *ayuntamiento* yik’oty *Congreso Local*. Che’ bajche’ iliyi, jiñi *Consejo General* tyi ik’äñä jiñi itroñelob ta’bä imeleyob tyi UIMQROO cha’añ mi imejlel jiñi melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali tyi yilä che’ weñäch cha’añ mi yäjk’el majlel jiñi lerechus cha’añ pejtyelel jiñi lumaltyak yik’oty ilumalob lakpi’älob wä’bä chumulob ila tyi *estado*. Chä’ach bajche’ iliyi jiñ melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali, läk’ä lajaläch bajche’ ilerechu cha’añ yombä ochel tyi e’tyel.

Che' aläl bajche' iliyi, jiñ *Instituto* tyi ik'ele cha'chajp bajche' yom troñel bajche' aläl ila tyi chañ cha'añ jiñi xuk'chokobilixbä ty'añ cha'añ melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali cha'añbä lakpi'älob yomo'bä yotsañob yik'oty its'ujbuñob ibä tyi e'tyel cha'añ *diputación* yik'oty *ayuntamiento* cha'añ ili *estado*, chä'äch bajche' mi yäl iliyi: 1) iyoñelel jiñi kixtyañujob yujilo'bä yokety'añtyak tyi jujunp'ej *municipio* yik'oty 2) jiñäch jaytyikil kixtyañujob tyi its'ijbuyob ibä tyi juñ cha'añ yomo'bä yotsañob yik'oty its'ujbuñob ibä tyi e'tyel cha'añ *Presidencia Municipal, Sindicatura* yik'oty *Regidurías.*

Ipästyäl 6: melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali cha'añ yomo'bä yotsañob yik'oty its'ujbuñob ibä tyi e'tyel cha'añ *Ayuntamientos* alälbä ya' tyi *Acuerdo IEQROO/CG/A-47-2020*.

ITY'OXTYÄL	MUNICIPIO	IYOÑELEL XYOKETY'AÑOB	JAYTYIKIL TYI ITS'IJBUYOB IBÄ	LAKPI'ÄLOB TA'BÄ ITS'IJBUYOB IBÄ	Melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali
1	Felipe Carrillo Puerto	91.64 %	8	3	Tyi ipejtyelel ili bolomp'ej muk'bä kajel iñopob e'tyel cha'añ ili junty'ox *municipios*, yomäxtyo cha'mojty yom ya'añob tyi ñaxañ uxchajplel, jiñi icha'k'ejlel ijuñilel ajsäkla e'tyelob tyi uxp'ej *municipios* añbä ya' tyi junmuch', jiño'äch jiñi *presidente o presidenta municipal, síndico o síndica, o primer regidor o primera regidora,* cha'añ iliyi añäch yom juntyikil x-ixik.
	José María Morelos	90.56 %	8	3	
	Lázaro Cárdenas	84.15 %	8	3	

2	Bacalar	67.33 %	8	2	Tyi jujunp’ej *municipio*, jiñi *partidos políticos* yik’oty o jiñob junmujch’ yomo’bä ochel tyi e’tyel yom yotsañob cha’mojty lakpi’älo’bä tyi jujuñk’ej juñ cha’añ *votación*, iliyi tyi jujunk’ej juñ añäch yom juntyikil x-ixik.
	Tulum	66.00 %	8	2	
3	Isla Mujeres	46.87%	8	1	Tyi iwäkp’ejlel ili municipio ochemo’bä tyi ichajplel, partidos políticos yik’oty o jiñob junmujch’ yomo’bä ochel tyi e’tyel yom yotsañob junmujch’ lakpi’älo’bä tyi jujunk’ej juñ muk’bä ik’äjñel cha’añ säklayaj e’tyel.
	Othón P. Blanco	39.03%	11	1	
	Benito Juárez	38.67%	11	1	
	Puerto Morelos	38.67%	8	1	Tyi ipejtyelel ili iwäkchajplel muk’bä yotsañ ibä ila tyi junmojty, pe yom lajal lajal yom ixikob yik’oty wiñikob, yom yotsañob uxmojty x-ixikob.
	Cozumel	38.17%	8	1	
	Solidaridad	33.60%	11	1	

Ipästyäl 7: Melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali cha’añ yomo’bä yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä tyi e’tyel cha’añ *Diputación* alälbä ya’ tyi *Acuerdo IEQROO/CG/A-47-2020*.

ITY’OXTYÄL	DISTRITO ELECTORAL	IYOÑELEL XYOKETY’AÑOB	Melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali
1	12	91.46%	Bakijachbä jiñi *distritos electores* icha’añbä jiñ junmuch’bä *partido político* yik’oty o jiñob junmujch’ yomo’bä ochel tyi e’tyel yom yotsañob cha’mujch’ kixtyañujob lakpi’älo’bä, ili yomäch añob x-ixikob je’el.
	13	75.24%	
	01	51.84%	
2	09	40.09%	Jiñob partido político yik’oty o jiñob junmujch’ yomo’bä ochel tyi e’tyel yom yotsañob kixtyañujob lakpi’älo’bä bakijachbä ili distritos electorales icha’añbä ili junmuch’bä.
	02	38.67%	
	03	38.67%	
	04	38.67%	

	05	38.67%	
	06	38.67%	
	07	38.67%	
	08	38.67%	
	11	38.17%	
	10	33.60%	
	14	30.03%	
	15	30.03%	

Che’ bajche’ iliyi, che’ ta’ix cha’ weñ-ä pejtyelel ili troñel tyi ikaj ili k’am-ejel tyi pejtyelel mulawil COVID-19 yik’oty yujtyibal ili säklaj e’tyel cha’añ 2021-2022, che’ bajche’ mi yäl tyi *Acuerdo IEQROO/CG/A-028/2020* yomächbä imejlel cha’añ ili ta’ixbä weñ ajli cha’añ u’biñtyel, jiñ ili *Consejo General* yombi mi imejlel, tyi ipejtyelel jiñi ja’bil, cha’añ ñaxañ u’biñtyel, weñbä su’bul, weñbä chajpäbil yik’oty tyojbä aläl cha’añ jiñi laklumaltyak, cha’añ yom yu’biñtyelob, mi yälob yik’oty mi isu’bo’ ity’añ jiñob kixtyañujob muk’bä kajel ik’ajtyibeñtyelob, cha’añ tsätsbä ty’añtyak, bajche’ mi imejlel yik’oty ibältyak jiñi melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali ak’älbä icha’añ jiñi Institución cha’añ yomo’bä yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä tyi e’tyel cha’añ lakpi’älob cha’añ *Ayuntamiento* yik’oty tyi *Congreso Local* cha’añ ili säklayaj e’tyel.

4.- Cha'añ lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak

Cha’añ ili juñ jiñi lumalktyak yik’oty lumaltyak yujilo’bä yokety’añtyak jiño’äch wä’ixbä chumulob che’ñak maxtyo julob xkaxlañob, jiño’äch icha’añob jiñi melbaltyak tyälembä tyi iñojtye’elob ta’bä chumleyob wä’ tyi ijoytyälel laklumal, muk’bä ikäñätyañob, tyi ipejtyelel o ty’oxoljachix imelbalob o iña’tyibalob icha’año’ächbä, chumulo’bä tyi ilumalob k’älä wajali; tyälemo’bä tyi iñojtye’elob; yik’oty je’el mi ik’äñob ity’añ yik’oty imelbalob tyälembä k’älä wajali, bajche’ mi ityempañob ibä, ipislelob, ik’iñejelob, yik’oty yañtyakbä.

Che’ bajche’ ta’ix ajli, mi kajel iña’tyañtyel bajche’ lumaltyak yujilo’bä yokety’añ tyälemo’bä tyi junp’ej lumal, mach yäläl mi chumulob tyi junp’ej lumal o ma’añ, tyi imalil *Quintana Roo,* jiñäch majch jiñbä mi yäl ibä cha’añ mi yu’biñtyel.

5.- LERECHU CHA'AÑ ÑAXAÑ U’BIÑTYEL, WEÑBÄ SU’BUL, WEÑBÄ CHAJPÄBIL YIK’OTY TYOJBÄ ALÄL.

Jiñi ilerechu cha’añ lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak jiñäch ilerechu cha’añ tyi ipejtyelob año’bä junmujch’ ilerechujob je’el, chä’äch bajche’ jiñi ibajñel melbal junp’ej lumal yik’oty ibajñel cha’leyajob, bajche’ aläl ya’ tyi ichajplel 2 tyi tsätsbä ty’añtyak

Yä’äch baki mi ityälel tyi ityojlel ili e’tyäji’bäl mi imel jiñi u’biyaj, jiñ ya’bä ch’oyolob tyi lumaltyak yik’oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak ya’ chumulob tyi ilum *Quintana Roo*, cha’añ mi

ich'ujbiñtyel ili lerechu cha'añ u'biñtyel. Chä'äch bajche' mi yäl jiñi *Jurisprudencia 37/2015* ak'älbä ya' tyi *Sala Superior del Tribunal Electoral del Poder Judicial de la Federación*, chä'äch bajche' mi yäl ilayi:

U'biñtyel tyi ityojlelob lumalob yujilo'bä yokety'añtyak. Yom mi imelob jiñi x-e'tyelob cha'añbä säklayaj e'tyel jiñäch bakibä x-e'tyelob, che' yom imelob mejbä ityä'läbeñob ilerechutyak iliyob. *– Che' bajche' mi yäl ya' tyi ichajplel 1° yik'oty 2°, tyi junmojty B, tyi Constitución Política de los Estados Unidos Mexicanos, che' je'el tyi itsiklel 6 tyi Convenio 169 de la Organización Internacional del Trabajo sobre Pueblos Indígenas y Tribales en Países Independientes, mi yäjlel jiñ Federación, jiñ estadojtyak yik'oty municipios, cha'añ lajal mi ik'ejlob jiñi kixtyañujob yujilo'bä yokety'añtyak yik'oty mi lajmel jiñi tyä'layaj, mi kajel yäjk'el melbaltyak cha'añ mi yäjk'el jiñi wä añixbä ilerechu lakpi'älob yik'oty je'el bajche' mi ilotyob majlel ibä jiñi laklumaltyak, iliyi yom mi imejlel yik'otyob ili ajchumtyälob. Che' bache' iliyi, jiñi x-e'tyelob cha'añ electorales cha'añ bakijachbä x-e'tyelob, yomäch mi yu'biñob jiñi kixtyañujob bajche' weñ mi iña'tyañob, yik'oty je'el tyi ityojlelob jiñi x-e'tyelob muk'obä tyi troñel yik'otyob, iliyi jiñ che' yom imelob junp'ej melbal mejbä ityä'lañob iliyi, cha'añ mi yäk'eñtyelob ilerechu yik'oty bajche' mi ilotyob majlel ibä jiñi lumaltyak; jiñ che' wä' baki mi kajel iña'tyäñtyel mi ñumel ityä'lañ imelbalob.*

CONSULTA INDÍGENA QUINTANA ROO 2023

6.- IK'ÄJÑI'BAL JIÑI ÑAXAÑ U'BIÑTYEL YIK'OTY WEÑBÄ SU'BUL

Jiñi ik'äjñi'bal jiñi ñaxañ u'biñtyel yik'oty weñbä su'bul:

I. Ñaxañ u'biñtyel: jiñi u'biñtyel yom mi imejlel che' jiñi x-e'tyelob yom imelob junp'ej troñel mejbä ñumel ityä'lañob jiñi lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak, yik'oty bakijachbä yomo'bä yotsañob o yombä iña'tyañob cha'añ yomo'bä, yomäch mi imejlel majlel bajche' tyi xuk'chokoñtyi jiñi ik'iñileltyak;
II. Ma'añ ñuk xik'ilob: jiñi kixtyañujob muk'bä kajel ik'ajtyibeñtyelob yom mi yälob ity'añ pe ma'añ xik'ilob yom, ma'añ ch'äkälob, bä'tyisäbilob o wets'elob;
III. Weñbä su'bul: jiñi kixtyañujob muk'bä kajel ik'ajtyibeñtyelob yom mi iña'tyañob tyi ipejtyelel muk'bä kajel imejlel, ñaxañtyo su'bebilob, yombä iña'tyañob yik'oty ts'äkälbä sub ty'añ, cha'añ mi mejlel iña'tyañob chuki mi kajel ik'otyel tyi ityojlelob yik'oty mej ikomol chajpañob cha'añ mi ich'ujbiñob o ma'añ ili ty'añ. Ili ty'añ muk'bä yäjk'el yom mi yäjlel, chuki yom imelob, chuki yom ityajob yik'oty majchki mi kajel imelob ili u'biñtyel; bajche' mi kajel imejlel, jayp'ej k'iñ mi kajel ijalejel; mi iyäjlel chuki mej ityä'lañ ya' tyi ilumalob; bajche' mej ityä'lañ lum pamil, ityak'iñob, ityempayajob yik'oty imelbalob; o bajche' yom mi ik'extyäyel jiñi troñel yombä melol, yik'oty yambätyak yombä u'biñtye. Jiñi yombä iña'tyañob jiñi lumaltyak mi kajel yäjlel tyi junp'ej ty'añ muk'bä iña'tyañob yik'oty añ ajñusañ ty'añ je'el lajalbä ity'añob;
IV. Tyojbä aläl: iliyi mi yäl che' tyi lakpejtyelel yom weñ yik'oty melel mi lakcha'leñ ty'añ, yom lajal lajal weñ lakcha'leñ ty'añ, yik'oty mi laklajal cha'leñ lakbä tyi *respetar* yik'oty mi laklajal ña'tyañ lakbä, yik'oty

V. Weñbä chajpäbil: ili u'biñtyel yom mi imejlel tyi weñ chä'äch bajche' imelbalob, ity'añob yik'oty bajche' mi ityempañob ibä jiñi lumalob. Yom mi yäk'eñtyelob jiñi lumalob cha'añ weñ mi yäk'ob ity'añ chä'äch bajche' mi ityempañob ibä yik'oty ye'tyäji'ob.

Yik'oty je'el iliyi, yom mi ityajtyäl tyi ty'añ ilityak je'el:

VI. Komol lumaltyak: iliyi mi yäk' cha'añ weñ mi imejlel majlel yik'oty ili yujtyi'bal u'biñtyel mi yäjk'el tyi käñol yik'oty mi icha'leñtyel tyi *respetar* imelbalob ili lumaltyak yik'oty yujilo'bä yokety'añtyak, jiñäch chukul icha'añob ili e'tyäjibtyak cha'añ komol tyempajbä, tyak'iñtyak, melbaltyak, *políticas* yik'oty *jurídicas* muk'bä ityempañob yik'oty mi ichajpañob majlel jiñi ajchumtyälob tyi lumaltyak, jiño'äch junmojtybä ajchumtyälob yäñälbä imelbalob;

VII. Añbä tyi ityojlel ich'ujbiñ: Añäch tyi ityojlel jiñi x-e'tyelob icha'leñ tyi *respetar* bajche' tyi lok'i jiñi u'biñtyel, che' bajche' iliyi, mej iyäjñel, ityoj-isäñtyel o mi iwa'chokoltyel jiñi troñel, jiñäch bajche' yälä jiñi lerechutyak cha'añ ili ta'bä u'biñtyiyob.

VIII. Año'bä tyi ityojlel yäk'ob uts'atybä ty'añ: jiñi x-e'tyelob año'bä tyi ityojlel yäk'ob uts'atybä ty'añ baki mi yäl che' año'äch jiñi lumaltyak yik'oty xyokety'añob, cha'añ mi yäk'eñtyelob ilerechu;

IX. Lajalbä lerechu: che' tyi iyorolel ili u'biñtyel yom lajal lajal mi yäk'ob ity'añ che' bajche' x-ixikob yik'oty wiñikob, cha'añ mi yäk'eñtyelob ilerechu.

X. Komol ajñel yik'oty yañtyakbä melbaltyak: iliyi mi yäl mi lakñäch'tyäbeñ ity'añ yambä lakpi'älob, iña'tyibaltyak yik'oty yomo'bä u'biñtyel, cha'añ mi yäjk'el majlel bajche' yom mejlel ili troñel o tsätsbä ty'añtyak baki mi yäl ili imelbalob o yomo'bä, mi isujtyel tyi komol troñel yik'oty weñ cha'añbä icha'añob;

XI. Ibajñel melbal junp'ej lumal: jiñäch ñoj k'äjñi'balbä, cha'añob ili lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak, mi ik'äñob ilerechu cha'añ mi ibajñel k'elob cha'añ *política* yik'oty bajche' mi ilotyob majlel ibä cha'añ ityak'iñob, ityempajbäjob yik'oty imelbalob;

XII. Ak' ty'añ: yä'äch baki tsäts chukul icha'añ jiñi lerechu cha'añ lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak cha'añ mi yäk'ob ity'añ año'bä tyi ityojlel, chä'äch bajche' mi ibajñel tyempañob ibä, chä'äch bajche' jiñi e'tyäjibtyak año'bä tyi ityojlel;

XIII. Tsikilbä: yom mi iña'tyäñtyel jiñi mej ik'elob pejtyelel kixtyañujob yik'oty mej ityajtyäl jiñi ty'añtyak bajche' tyi mejli jiñi u'biyaj yik'oty bajche' tyi ujtyi.

XIV. Bajche' mi ibajñel loty ibä junp'ej lumal: bajche' mi ilok'el o yujtyel ili u'biñtyel jiñäch yom bajche' tyi imeleyob ili lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak cha'añ mi ik'elob majlel ili yomo'bä ili lumaltyak;

XV. Lajal lajalbä troñel: yom ityajtyälob tyi ipejtyelelob ya'bä chumulob tyi lumaltyak yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak, ma'añ mi ityä'läñtyelob yik'oty yom mi ilajmel majlel che' mach lajal mi lajk'ejlel;

XVI. Xuk'ulbä tyoj-isa: yom mi imejlel majlel weñbä, cha'añ weñ mi yujtyel jiñi ty'añ yik'oty bajche' mi ixuk'chokoñtyel majlel jiñi ty'añ cha'añ ma'añ mi yujtyel mich'añ o mi iñik'i ujtyel tyi imalil jiñi lumaltyak, yik'oty

XVII. Che' añ chuki yom imejlel mi ipeñsaliñtyel bajche' mi kajel ik'otyelob tyi ityojlel jiñi kixtyañujob: yom mi ik'ejlel tyi ipejtyelel jiñi ilerechujob jiñi ajchumtyälob cha'añ mi isäklañtyel tyijikñiyel pe ma'añ mi ityaj ityä'lañ yambä ilerechu.

7. JIÑI MELBALTYAK CHA'AÑ MI IMEJLEL MAJLEL JIÑI ÑAXAÑ U'BIÑTYEL, WEÑBÄ SU'BUL, WEÑBÄ CHAJPÄBIL YIK'OTY TYOJBÄ ALÄL CHA'AÑ JIÑI LAKLUMALTYAK.

7.1. Kixtyañujob muk'bä ik'ajtyibeñtyelob

Cha'añ ili u'biñtyel tyi ityojlel lakpi'älob bajche' mi yäl ila tyi juñ ya'añob mi ikajel iliyob:

a. *Kixtyañujob muk'bä ik'ajtyibeñtyelob:*

Tyejklumtyak yik'oty yalob lumaltyak lakpi'älobä, tyi ityojlel jiñi x-e'tyelob muk'bä ikotyañob lakpi'älob, chä'äch bajche' tyempäbilob ibä, bajche' mi yäl tyi ichajplel 27 tyi *Ley de Consulta* yik'oty, tyi *estado* tyi *Quintana Roo*; yom tyi ipejtyelel k'iñ lajal lajal mi yäk'ob ity'añ x-ixikob je'el che' iyorolel jiñi u'biñtyel.

Jiñi x-e'tyelob cha'añbä junp'ej lumal yik'oty k'iñeljeltyak o jiñäch majch wä'chokobil bajche' aj-e'tyel tyi junp'ej lumal.

b. *X-e'tyelob año'bä tyi ityojlel:*

Jiñi Instituto Electoral de Quintana Roo, jiñäch añ tyi ityojlel ichajpañ majlel jiñi ñaxañ u'biñtyel, weñbä su'bul, weñbä chajpäbil yik'oty tyojbä aläl cha'añ jiñi laklumaltyak, cha'añ ili melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali cha'añ ili yomo'bä yotsañob yik'oty its'ujbuñob ibä tyi e'tyel cha'añ e'tyäji'bäl tyi *estado* tyi *Quintana Roo*.

c. *X-e'tyelob muk'bä iña'tyañob bajche' choñkol imajlel jiñi troñel:*

Jiñi INMAYA, jiñäch je'el ch'ujbibä imel k'ajtyiyaj tyi ityojlelob ili lumaltyak mayajo'bä yik'oty lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak, tyi ityojlel jiñi x-e'tyelob tyi ilumalob, che' jiñ *Poder Ejecutivo*, *Legislativo, Judicial* yik'otyob jiñi *Gobiernos Municipales*, mi yälob majlel tsätsbä ty'añtyak yik'oty yañtyakbä troñeltyak, yä'äch mi yäl ya' tyi ixujty'il VI, tyi ichajplel 59-B yik'oty 59-C, tyi *Ley de Derechos, Cultura y Organización Indígena del Estado de Quintana Roo.*

Che' bajche' iliyi, bajche' mi yäl ya' tyi ichajplel 32 tyi *Ley de consulta*, jiñ INMAYA jiñäch mi kajel ik'el majlel bajche' yom imejlel majlel ili u'biñtyel, che' je'el mi kajel ikotyañ majlel cha'añ jiñ yombä ña'tyäñtyel cha'añ *jurídica*, bajche' yoñel kixtyañujob yik'oty yombä iña'tyañob cha'añ jiñi lumaltyak yik'oty xyokety'añob muk'bä kajel ik'ajtyiñob.

Che' je'el, che' añki ma'añbä tyi ña'tyäñtyi cha'añ ip'ätyälel ili x-e'tyelob tyi laklumal, mej icha'leñob komol ty'añ yik'oty ityoj-isañob mi añ wokolel, pe mi icha'leñtyel tyi *respetar* bajche' mi ityempañob ibä yik'oty bajche' mi ichajpañob ibä tyi malil ilumal. Mach ch'ujbi ik'ajtyiltyel tyempajbä machbä ma'añ mi imelob.

d. *X-e'tyelob muk'bä ikotyañob majlel jiñi troñel:*

Jiñi *Instituto Nacional de Pueblos Indígenas* jiñäch ajkotyaj cha'añ ili troñel mi ikajel, chä'äch bajche' mi yäl tyi ixujty'il XXIV, tyi ichajplel 4 cha'añ *Ley del INPI*, ili e'tyäji'bäl mi kajel ikotyañ majlel cha'añ yomo'bä iña'tyañob cha'añ ili lumaltyak yujilo'bä yokety'añtyak, ili e'tyäji'bä cha'añ tyi ijoytyälel laklumal, chä'äch bajche' je'el jiñi *estados, municipios* yik'oty jiñob much'kibilo'bä cha'añ junp'ej troñel cha'añ pejtyelel lakpi'älob o *privado*

muk’bä ik’ajtyiñob. Che’ bajche’ iliyi, ili e’tyäjib mi ikajel ikäytyäl bajche’ ajkotyaj cha’añ mi imejlel majlel ili troñel, mi añ chuki yomob ik’ajtyiñob o iña’tyañob bajche’ choñkol imejlel majlel o bajche’ mi kajel imejlel.

e. X-e’tyelob muk’bä ik’elob majlel mi weñäch choñkol imejlel majlel jiñi troñel:

Jiñ *Comisión de Derechos Humanos del Estado de Quintana Roo*, jiñäch ili e’tyäji’bäl muk’bä ik’elob jiñi lumaltyak yik’oty lumaltyak yujilo’bä yokety’añtyak, mi ik’äñob ilerechu cha’añ ili u’biñtyel yik’oty ity’añ tyi weñ, ñaxañ yik’oty weñ su’bul; mi kajel yäk’ob jiñi ty’añ yik’oty mi ikotyañob majlel cha’añ yombä iña’tyañob cha’añ jiñi ñoj añbä ik’äjñi’balbä lerechu, yik’oty mi ikotyañob majlel cha’añ mi ityoj-isañ majlel wokoleltyak mejbä ilok’el.

f. X-e’tyelob muk’bä ik’elob majlel bajche’ choñkol imajlel jiñi troñel:

Ili x-e’tyelob jiño’äch junchajpo’bä je’el muk’bä ik’elob majlel mi chä’äch yik’oty weñäch bajche’ choñkol imejlel majlel ili u’biñtyel. Tyeño mejach yu’biñ chuki mi yäjlel majlel, tyi junp’ej ty’añ ña’tyäbilbä, muk’bä ityajtyäl yik’oty aläl bajche’ mi iña’tyañob yik’oty mi kajel ipäjk’el tyi junp’ej tyempajbä che’ mi yujtyel jiñi u’biñtyel yik’oty yom tä’äch k’ajtyibeñtyi je’el yik’oty yañtyako’bä x-e’tyelob cha’añ ili u’biyaj, bajche’ mi ipäjk’el yik’oty jaytyikilob yä’ächtyo mi k’ejlel tyi tyempajbä, pe yom lajal lajal x-ixikob yik’oty wiñikob.

g. Junmojtybä x-e’tyelob tyälemo’bä tyi yañbä e’tyäji’bältyak:

Jiñäch e’tyäji’bältyak mejbä imelob u’biyaj je’el che’tyakbä bajche’ iliyi o iña’tyayob ili muk’bä kajel imejlel yik’oty ik’ajtyiñtyeltyak.
Che’ bajche’ iliyi, jiñi e’tyäji’bältyak, ma’añ mi ip’isob ibä, jiño’äch ili e’tyäji’bältyak muk’bä kajel imelob iliyi:

- Instituto Nacional Electoral.
- Instituto Nacional de Lenguas Indígenas o ipi’älob añbä ila tyi Estado.
- Tribunal Electoral de Quintana Roo.

h. Junmojtybä x-e’tyelob muk’bä ikotyañob majlel troñel

Ili x-e’tyelob jiñäch muk’bä kajel yäk’ majlel tyik’ojel, ty’añtyak yik’oty bajche’ choñkol imajlel jiñi u’biñtyel. Che’ je’el, mi ikajelob tyi kotyayaj tyi chajpayaj troñel, bajche’ mi its’ijbuñob majlel yik’oty mi yotsañob majlel bajche’ tyi ujtyi jiñi u’biñtyel yik’oty mejlob tyi ochel kixtyañujob weñ iña’tyayo’bä cha’añ jiñ lumaltyak yik’oty lumalob yujilob yokety’añtyak, tyi ipejtyelel kixtyañujob, xpäsjuñob yik’oty weñ yujilo’bä säklayaj, pe ma’añ tyojolob mi ikajel.

Mi kajel ik’ejlel ili muk’bä kajel ipäjk’el mi ch’ujbi yotsäñtyel cha’añ mi ik’el majlel jiñi *Dirección*, jiñäch muk’bä kajel ik’el majlel jiñi *Comité*, yik’oty jiñi uxtyikilo’bä o jo’tyikil weñ yujilo’bä.

Jiñi *Dirección*, mi kajel imel junp’ej *lista* cha’añ jiñi kixtyañujob weñ iña’tyayob cha’añ jiñi lumaltyak yik’oty lumaltyak yujilo’bä yokety’añtyak, tyi pejtyelel kixtyañujob, xpäsjuñob yik’oty weñ yujilo’bä säklayaj, mi kajel ik’ajtyibeñtyelob, mi yom yotsañ ibä cha’añ jiñi *comité*, mi yäk’ ijuñ baki mi yäl majchki yik’oty baki añ icha’le troñel, yik’oty junk’ej juñ baki mi yäl chukoch yom ochel.

Ili ta'ixbä ajli, jiñi *Dirección* mi kajel imel junp'ej *lista* baki mi its'ijbuñ uxtyikil o jo'tyikil kixtyañujob mejo'bä tyi ochel tyi *Comité* yik'oty mi ik'el jiñi *Comisión*, cha'añ muk'ix ixuk' chokoñtyel jiñi *Comité*.

Jiñi Comité jiñäch itroñel mi ikajel iliyi, chä'äch bajche' tyi chajpäñtyi troñel:

- Mi ikäñob, ik'elob yik'oty mi yäk'ob ity'añ cha'añ ili muk'bä kajel imejlel.
- Ikäñob bajche' chajpäbil li troñeltyak cha'añ mi imejlel majlel ili u'biñtyel.
- Mi yäk'ob ty'añ, kotyayaj yik'oty tyumbiyaj cha'añ mi imejlel majlel ili u'biñtyel, jiñäch cha'añ ili bajche' mi kajel imejlel ili u'biñtyel.
- Mi ikäñ jiñi päyoñel, chä'äch bajche' je'el jiñ juntyak muk'bä yäk' ty'añtyak muk'bä kajel yäjk'el cha'añ ili u'biñtyel.
- Yäch añ yom che' mi imejlel majlel ili u'biñtyel, cha'añ mi ikotyañ majlel ichajpäñtyel ili troñel yik'oty iweñ k'elol majlel ili troñeltyak, bajche' yäläyob yik'oty machbä weñ tyi yu'biyob, mi añ che'bä tyi lok'i tyi tyempajbä bajche' iliyi.
- Mi imel junk'ej juñ baki mi yäl chuki tyi mejli tyi ipejtyelel itroñel.

CONSULTA INDÍGENA QUINTANA ROO 2023

i. *Ajñusaty'añob yik'oty ajsutykiyaj ty'añob:*

Chä'äch bajche' mi yäl tyi ichajplel 48 tyi *Ley de Consulta*, jiñi ajñusaty'añob yik'oty ajsutykiyaj ty'añob yomäch añob ijuñ tyälembä tyi junp'ej e'tyäji'bäl che' yujiläch imelol ili troñel yik'oty yujilach jiñi ty'añ yik'oty ikäñäyäch jiñ imelbalob jiñ muk'bä kajel yu'biñtyelob; che' machki ma'añ ili ijuñ mejlo'äch imelob ili troñel.

Añäch ik'äjñi'bal ili ajñusaty'añob yik'oty ajsutykiyaj ty'añob mi ikajel iñusañob junp'ej ty'añ tyi yañbä ty'añ, tyi iyoroleljach, jiñäch bajche' mej iñusañob, yom ili muk'bä imel ikäñäyäch imelbalob yik'oty ajñusaty'añob muk'bä ich'ämbeñob majlel isujm chuki choñkol yäjlel tyi junp'ej ty'añ, cha'añ mi iñusañ tyi yañbä ty'añ.

j. *Kixtyañujob muk'bä ik'elob majlel*

Jiño'äch kixtyañujob yik'oty e'tyäji'tyak, yombä itsäkleñob majlel yik'oty ik'elob majlel bajche' choñkol yujtyel majlel ili u'biyaj. Jiñi *Instituto*, tyi komol yik'oty INMAYA, jiñäch x-e'tyelob muk'bä iña'tyañob bajche' choñkol imajlel jiñi troñel, jiño'äch muk'bä kajel ik'elob majlel ili u'biyaj, yä'äch añ tyi pejtyelel iyorolel, ya'añob je'el che' mi ichajpañob ibä ya' tyi lumaltyak, yom ik'el majlel bajche' mi yälob majlel jiñ muk'bä kajel ik'ajtyibeñtyelob; che' je'el che' ta'ix ujtyi ili u'biñtyel, mej yäk'ob baki ts'ijbubil bajche' yila tyi ujtyi jiñi u'biyajtyak.

Cha'añ iliyi, jiñi *Instituto* mi kajel ipuk jiñi päyoñib baki mi yäl bakityakbä juñ yom yäk'ob yik'oty chuki mi kajel imel majlel cha'añ mi imejlel tyi ochel, chä'äch bajche' chuki mi kajel imel yik'oty bakityakbä xik'il imel.

7.2. Bajche' tyi chajpäñtyi troñel

Jiñi juñ baki mi yäl bajche' mi ikajel troñel jiñäch mi kajel imel jiñi *Dirección*, yik'oty jiñi x-e'tyelob muk'bä iña'tyañob bajche' choñkol imajlel jiñi troñel, x-e'tyelob muk'bä ikotyañob majlel junp'ej troñel yik'oty x-

e'tyelob muk'bä ik'elob majlel mi weñäch choñkol imejlel majlel jiñi troñel; ili juñ baki mi yäl bajche' mi ikajel troñel mi kajel ik'elob, jiñäch bajche' mi ixuk' chokoñob ty'añ, tyi ñaxañ jiñäch jiñi *Comisión* ya'i jiñi *Consejo General.* Jiñi juñ yä'äch añ bajche' mi kajel mi chajpäñtyel jiñi u'biñtyel, jiñäch chuki troñeltyak mi kajel imejlel bajche' albil ila tyi juñ, chä'äch bajche' mi yäl ilayi:

8. BAJCHE' MI KAJEL IMEJLEL MAJLEL JIÑI ÑAXAÑ U'BIÑTYEL, WEÑBÄ SU'BUL, WEÑBÄ CHAJPÄBIL YIK'OTY TYOJBÄ ALÄL CHA'AÑ JIÑI LAKLUMALTYAK

8.1. Chuki yom jiñi u'biñtyel.

Cha'añ mi yu'biñtyelob, mi yälob yik'oty mi isu'bo' ity'añ jiñob kixtyañujob muk'bä kajeñ ik'ajtyibeñtyelob, cha'añ jiñi tsätsbä ty'añtyak, bajche' mi imejlel yik'oty ibältyak cha'añ jiñi melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali cha'añ jiñi muk'bä ipäsoñla tyi ñuk ya' tyi *político electoral* melelbä icha'añ ili e'tyäji'bäl cha'añ yomo'bä yotsañob ibä tyi e'tyel lakpi'älo'bä cha'añ jiñäch mi yotsañob tyi ye'tyel lakpi'älob.

8.2. Chukijach mi kajel ik'ajtyiñob ya' tyi u'biñtyel

Jiñäch mi kajel yu'biñtyel, ity'añ x-e'tyelob yik'oty ili tsätsbä ty'añtyak bajche' melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali melelbä yik'oty ak'älbä icha'añ jiñi *Instituto* cha'añ yomo'bä yotsañob yik'oty its'ujbuñob ibä tyi e'tyel lakpi'älo'bä cha'añ mi ipäk'ob jiñi kixtyañujob, chä'äch bajche' ili isujmileltyak:

1. Ipästyälob tyi ityojelel *Ayuntamientos* yik'oty *Congreso Local* jiñi tyejklumtyak yik'oty yujilo'bä yokety'añtyak.
2. Isujmilel lajal lajal troñel ixikob yik'oty wiñikob cha'añ mi yäk'eñtyelob jiñob lerechu político-electoral cha'añ jiñi x-ixikob yujilo'bä yokety'añtyak tyi *Quintana Roo*.
3. Kixtyaño lakpi'älbä tyi laklumal yombä ibajñel ñop ochel tyi e'tyel
4. Kixtyaño lakpi'älbä tyi laklumal yombä ochel tyi e'tyel
5. Melbaltyak yik'oty its'äktyäjib troñeltyak muk'bä yäk'ob tyi ty'añ cha'añ política jiñob lumalob yik'oty yujilo'bä yokety'añtyak tyi Quintana Roo.

8.3. Jaychajp mi ikajel jiñi u'biñtyel

8.3.1. Melbaltyak yik'oty ñaxañ xuk'chokoñtyel ty'añtyak

Ili yorolel, mi k'ejlel jiñi xuk' chokolbilbä ty'añ cha'añ mi imejlel majlel ili u'biyaj, cha'añ ili mi kajel ik'ejlel majlel yik'oty mi ixuk' chokoltyel ili juñ tyi ityojlel jiñi kixtyañujob muk'bä ik'ajtyibeñtyelob, año'äch tyi ik'äb ik'ajtyiñob cha'añ mi ik'extyäyel yik'oty mi ityoj-isäñtyel, jiñ x-e'tyelob añbä tyi ityojlel, x-e'tyelob muk'bä iña'tyañob bajche' choñkol imajlel jiñi troñel, x-e'tyelob muk'bä ikotyañob majlel junp'ej troñel yik'oty x-e'tyelob muk'bä ik'elob majlel mi weñäch choñkol imejlel majlel jiñi troñel.

Che’ jiñi, ili juñ añäch icha’añ bajche’ mi kajel imejlel majlel jiñi u’biyaj yik’oty jaychajp mi ikajel iliyi, chä’äch bajche’ mi yäl tyi ichajplel 62 tyi *Ley de Consulta*, yom mi iñusäñtyel ili ty’añ tyi yambä ty’añtyak yik’oty mi its’ijbuñtyel tyi yokety’añtyak yik’oty mi kajel ipujkel ñumel bakityak.

8.3.2. Päyol cha’añ mi imejlel jiñi ñaxañ u’biñtyel

Chä’äch bajche’ mi yäl tyi juñ baki ts’ijbubil bajche’ mi ikajel troñel, jiñ ñaxañ xuk’chokobilixbä ty’añ yik’oty mi ik’ejlel majlel jiñi tsätsbä ty’añtyak muk’bä ik’äjñel majlel, jiñi *Dirección* jiñäch mi kajel imel jiñi Päyoñel cha’añ ili u’biñtyel[6], yik’oty jiñi x-e’tyelob muk’bä iña’tyañob bajche’ choñkol imajlel jiñi troñel, x-e’tyelob muk’bä ikotyañob majlel junp’ej troñel yik’oty x-e’tyelob muk’bä ik’elob majlel mi weñach choñkol imejlel majlel jiñi troñel, jiñ mi kajel iñaxañ k’elob jiñi *Comisión* ya’i jiñ *Consejo General*, jiñäch bajche’ mi yäl ilayi:

- Tsätsbä ty’añ tyi junp’ej juñ
- Chukoch jiñi u’biyaj.
- Majchki mi ipäjyelob.
- Chukityak, ya’ baki mi yältyak:
    - Ik’iñilel, baki yik’oty bajche’ oraj cha’añ mi imejlel majlel ili u’biñtyel, iyoroleltyak, isujbel, komol ty’añ yik’oty u’biñtyel.
    - Iyorolel cha’añ mi imelob komol ty’añ tyi ilumalob.
    - Bajche’ mi imejlel ili yorolel su’bol, komol ty’añ yik’oty u’biñtyel, yik’oty mi its’itya’ ajle bajche’ mi kajel imejlel majlel ili iyoroleltyak.
    - Cha’añ mi its’ijbuñob ibä muk’bä kajel ik’otyelob, baki mi yäjlel bajche’ oraj tyi tyejchi yik’oty bajche’ oraj tyi ujtyi.
    - Imejlel jiñi iyorolel su’bol.
    - Imejlel jiñi iyorolel komol ty’añ tyi lumal.
    - Imejlel jiñi iyorolel u’biñtyel.
    - Bajche’ tyi ujtyi ili u’biñtyel.
    - Chukityak yom k’elol.
    - Baki yik’oty jala mi ipujkel jiñi päyoñel.

Cha’añ mi ich’ujbiñtyel ili ty’añtyak cha’añ u’biñtyel che’ mi isu’beñtyelob bajche’ mi iña’tyañob, jiñi päyoñib yom ts’ijbubil tyi maya je’el, yik’oty je’el jiñi ty’añtyak muk’bä ik’äjñel ya’ tyi *estado*. Che’ bajche’ iliyi, ya’ tyi melbaltyak yik'oty ñaxañ xuk'chokoñtyel ty'añtyak, yom mi ik’ejlel bakityakbä ty’añ mi kajel iñusäñtyel tyi yañbä ty’añtyak jiñi juñtyak yik’oty yambätyak muk’bä kajel ik’äjñel tyi u’biñtyel.

8.3.3. Ñaxañ su’bol

Wä’i, mi kajel yäk’eñtyelob kixtyañujob muk’bä kajel ik’ajtyibeñtyelob, su’bebilob bajche’ mi iña’tyañob, pejtyelel yombä iña’tyañob cha’añ ili u’biñtyel yik’oty bajche’ añob ilerechu cha’añ mi yäk’ob ity’añ yik’oty ipästyälob tyi *política*, chä’äch bajche’ ta’ixbä mejli tyäle. Jiñ cha’añ mi kajel iweñ pujkel jiñi ty’añ

sutykibilbä tyi yambä ty'añtyak muk'bä iweñ k'äjñel, mi yäjk'el jiñ juñtyak cha'añ u'biñtyel yik'oty isu'bol jiñi tyempajbäjtyak *regional* cha'añ mi yäjlel cha'añ ili u'biñtyel.

Cha'añ ilityak, chä'äch bajche' mi yäl tyi juñ baki mi yäl bajche' mi ikajel troñel, yik'oty tyi melbaltyak yik'oty ñaxañ xuk'chokoñtyel ty'añtyak yik'oty jiñi päyoñib, mi kajel yujtyeltyak tyempajbä regionalbä cha'añ mi isujbel chuki yom iña'tyañob cha'añ ili u'biñtyel, yä'äch añob mi ikajelob jiñi x-e'tyelob yik'oty x-e'tyelob muk'bä ipäs laklumaltyak, x-e'tyelob cha'añ ili e'tyäji'bäl, x-e'tyelob muk'bä iña'tyañob bajche' choñkol imajlel jiñi troñel, x-e'tyelob muk'bä ik'elob majlel mi weñäch choñkol imejlel majlel jiñi troñel, x-e'tyelob muk'bä ikotyañob majlel ili troñel, junmojtybä x-e'tyelob tyälemo'bä tyi yañbä e'tyeji'bältyak, tyi lakpejtyelel, kixtyañujob muk'bä ik'elob majlel, ajñusaty'añob yik'oty ajsutykiyaj ty'añob, yä'äch baki mi kajel isujbel jiñi yombä iña'tyañob cha'añ bajche' mi kajel imejlel ili u'biñtyel yik'oty mi kajel yäk'eñtyelob juñtyak baki mi ilu' al bajche' añ ili.

Ila tyi tyempajbä mi kajel yäjk'el jiñi jultyak cha'añ u'biyaj jiñi x-e'tyelob muk'o'bä tyi troñel yik'oty lumalob yik'oty lumalob yujilo'bä yoke'tyañtyak, chä'äch bajche' je'el muk'bä kajel ik'otyelob tyi tyempajbä yik'oty ya' añob mi ikajel x-e'tyelob cha'añ ili *elecciones*.

Cha'añ iliyi, mi kajel yäjlel ibäl ili juñ, juñ baki mi yäl bjache' mi ikajel troñel, chä'äch bjache' isujmileltyak ili troñel yik'oty chukoch mi imejlel jiñi u'biyaj. Mi kajel yäjk'el pejtyelel yombä iña'tyañob jiñi kixtyañujob, tyi junp'ej ty'añ machbä ma'añ wokol iña'tyañtyel, cha'añ mej ipeñsaliñob yik'oty ikäñob, ik'äjñi'bal chukoch yom añ iyaj e'tyelob ya' tyi *Congreso Local* yik'oty tyi *Ayuntamientos*, bajche' yom melol jiñ melbaltyak cha'añ ityojtyäl majlel machbä ma'añ ak'ebiloñla wajali yik'oty bajche' tyi ujtyi ili, yom mi isu'beñtyelob bajche' imelbaltyak mi ikotyañob majlel cha'añ ili ilerechujob yik'oty mi iñäch'tyäñtyelob bajche' yäläyob cha'añ ili yombä mejlel.

Mi kajel ik'ejlel bajche' yom mi ichokob k'otyel ity'añob tyi ityojlel x-e'tyelob cha'añ ili u'biyaj, mi kajel yäjlel baki, jala o jayp'ej k'iñ mi ikajel yik'oty bajche' orajtyak.

Che' bajche' ta'ix ajli tyi chañ, mi kajel isujbel ya' baki añob tyi ityojlel o jiñob ajtroñelob cha'añ ili *electorales* yik'oty je'el mej ik'ajtyibeltyelob machbä ma'añ tyi weñ ña'tyäñtyi, mi yäk'eñtyel chuki k'iñ mej majlel ik'ajtyiñ, chä'äch bajche' ak'äl jiñi oraj yik'oty baki, yik'oty je'el itsiklel itelefono, *correo electrónico* yik'oty baki añ jiñi *oficina* cha'añ ili *Instituto*.

8.3.4. Fase deliberativa.

Ili iyorolel añ tyi ityojlel jiñi lumaltyak, yä'äch baki mi icha'leñob komol ty'añ tyi ilumalob, mi ipeñsaliñob, mi yäk'ob ity'añ yik'oty mi ik'elob yombä mi ña'tyañob, chä'äch bajche' mi ichajpañob ibä tyi ilumalob chä'äch bajche' tyi ich'ämäyob ty'añ che'ñak tyi su'beñtyiyob.

Che' bajche' iliyi, ilayi chä'äch mi ikajel bajche' aläl tyi päyoñib yik'oty mi ityajtyäl tyi ty'añ jiñ x-e'tyelob muk'obä tyi troñel yik'oty lumalob mej ik'ajtyiñob mi ik'otyelob jiñ yambä x-e'tyelob cha'añ mi ik'otyelob ikotyañob jiñi troñel.

8.3.5. Iyorolel u'biñtyel ty'añ

Ili iyorolel, mi kajel imejlel tyempajbäjtyak cha’añ u’biñtyel ty’añ, ya’ baki jiñi x-e’tyel añbä tyi iweñta mi ikajelob tyi komol ty’añ cha’añ mi yu’biñ yombä imelob, ipeñsalob yik’oty machbä ma’añ tyi imuläyob, chä’äch bajche’ tyi ixuk’ chokoyob ity’añ tyi ilumalob, cha’añ mi iweñ peñsaliñtyel iliyi yik’oty mi ilajal xuk’ chokoñtyel junmojtybä ty’añ.

Ya’añob mi ikajelob jiñi x-e’tyelob cha’añ ili Instituto, cha’añ x-e’tyelob muk’bä iña’tyañob bajche’ choñkol imajlel jiñi troñel, x-e’tyelob muk’bä ikotyañob majlel junp’ej troñel, x-e’tyelob muk’bä ik’elob majlel mi weñäch choñkol imejlel majlel jiñi troñel, cha’añ jiñi *instituciones* yik’oty *dependencia* icha’añbä yik’oty jiñi kixtyañujob muk’bä ik’elob majlel, che’ bajche’ je’el ya’añob mi ikajelob jiñi ajñusaty’añob yik’oty ajsutykiyaj ty’añob, cha’añ weñ mi imejlel majlel ili troñel jiñ che’ añäch ik’äjñi’bal che’ mi icha’leñtyel tyi *respetar* jiñi tsätsbä ty’añtyak yik’oty ilerechujob tyi ipejtyelelob jiñob tyälemo’bä tyi lumaltyak muk’bä ik’otyelob tyi tyempajbä.

Mi kajel ilu’ its’ijbuñtyel majlel chuki mi kajel yäjlel, cha’añ mi imelob ili x-e’tyelob muk’bä kajel isu’beñtyelob, mi kajel ipejkäñtyel pejtyelel jiñ ta’bä ts’ijbuñtyi, cha’añ mi ilu’ u’biñob je’el ya’bä ñob chuki tyi yäläyob, tyi ipeñsaliyob o machbä weñ tyi yu’biyob jiñäch ta’bä iyäläyob.

Mi kajel isu’beñtyelob jiñob ya’bä añob, che’ chä’äch yomob mi kajel ipäjk’el juntyikil muk’bä yochel ya’ tyi *comité* cha’añ mi ik’el majlel jiñ ty’añtyak ta’bä xuk’chokoñtyi, jiñäch yom ipäjk’el jiñ tyälembä tyi junp’ej lumal yujilo’bä yokety’añtyak.

8.3.6. Ichajplel itsäkleñtyel majlel jiñi xuk'chokobilbälixbä ty'añ yik'oty ik'elol majlel.

Jiñi *Instituto* mi kajel yotsañ jiñ ta’bä lu’ motykiñtyi tyi u’biñtyel cha’añ ili melbaltyak cha’añ ityojtyäl majlel machbä ma’añ ak’ebiloñla wajali ta’bä imele cha’añ yomo’bä yotsañob yik’oty its’ujbuñob ibä tyi e’tyel lakpi’älob cha’añ e’tyel tyi *Ayuntamiento* yik’oty tyi *Consejo Local*, jiñäch mi kajel yäk’ob ity’añ, tyi ñaxañ jiñ *comisión* ya’i jiñ *Consejo General*, tyi ityojlel jiñi xuk’ulixbä ty’añ, jiñäch bajche’ mi imel jiñi *Dirección*.

Jiñäch bajche’ mi kajel imejlel jiñ u’biñtyel yomäch mi ilu’ su’beñtyelob bajche’ añ jiñ ya’bä añob, mach yälä bajche’ mi kajel ipujkel iliyi, tyi ityojlel ili *Instituto*, che’ bajche’ tyi yambätyak.

9.2. Its'äktyijib 1

Chuki mi kajel imejleltyak.

Mes	Junio		Julio				Agosto				Septiembre				Octubre	
Actividad - Troñeltyak	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2	S3	S4	S1	S2
Tsiji’bisäñtyel ili juñ (protocolo) yik’oty jiñ juñ baki ts’ijbubil bajche’ mi ikajel troñel																
Melbaltyak yik'oty ñaxañ xuk'chokoñtyel ty'añtyak																
Imelol yik’oty yäläl che’ weñäch jiñ muk’bä kajel ik’äjñeltyak cha’añ ili troñel (juñtyak)																
Iñusañtyel tyi yambä ty’añtyak jiñ juñtyak yik’oty muk’bä kajel ik’ejtyak.																

CONSULTA INDÍGENA QUINTANA ROO 2023

Ipujkel jiñi päyoñib cha'añ u'biñtyel																
Yälol che' weñäch yik'oty ipujkel jiñi päyoñib cha'añ muk'bä kajel ik'elob majlel ili troñel.																
Juñtyak cha'añ mi ipäjyelob x-e'tyelob.																
Iyorolel su'bol																
Iyorolel ik'ajtyiñtyel bajche' yälä lakpi'älob																
iyorolel u'biñtyel ty'añ																
Itsäkleñtyel majlel jiñi xuk'chokobilixbä ty'añ yik'oty ik'elol majlel.																

*S1: Semana 1

CONSULTA
INDÍGENA
QUINTANA ROO 2023